

## اجتماعیات در اشعار پروین اعتصامی و شهریار تبریزی

طاهره احمدی کَمک

کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سیستان و بلوچستان  
Tahereh.ahmadii64@gmail.com

## چکیده

رخدادهایی که در جوامع انسانی رخ می‌دهند، مهم‌ترین علت برای اتفاقی به نام شعر هستند که می‌توانند اوضاع اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را در جملاتی خلاصه کنند که برای آیندگان بماند. بنابراین شعر و جامعه علت و معلول هم‌اند. وسعت تاثیرگذاری شعر بر اجتماع هرگز مرز نشناخته و نمی‌شناسد و ترجمه‌ی شعر شاعران برتر دنیا به زبان‌های دیگر خود گواه این مرزناشناسی است. شعرهای شاعرانی چون: خیام، فردوسی، نظامی، سعدی و... بر برخی چنان تاثیرگذار بوده که مرزهای جغرافیایی معنی عام و معمول خویش را از دست داده است. تاثیر اجتماعی شعر بر انسان‌ها به‌گونه‌ای است که بسیاری از شاعران عقیده دارند که شعر، انعکاسی از جامعه است و برای شناخت هر جامعه می‌توان به شعر آن مراجعه کرد. پروین اعتصامی و شهریار تبریزی، دو شاعر مشهور معاصر فارسی‌گو، از شاعران فعال در حوزه شعر اجتماعی هستند. هر دو شاعر را می‌توان زبان گویای جامعه خویش برشمرد و فهرستی طولانی از مضامین اجتماعی را از شعر آنان استخراج کرد. در این مقاله تلاش بر آن است که به روش توصیفی و تحلیلی به تبیین ماهیت شعر اجتماعی و سپس معرفی مضامین اجتماعی در شعر پروین اعتصامی و شهریار تبریزی پرداخته شود. یافته‌های این مقاله گویای حضور پرشمار مضامین اجتماعی در شعر این دو شاعر است. افزون بر پرشماری و فراوانی مضامین اجتماعی، با تنوع این مضامین نیز در شعر این دو شاعر مواجهیم و این فراوانی و تنوع، گویای دغدغه‌های اجتماعی قوی در ذهن پروین و شهریار است.

کلیدواژه‌ها: اجتماعیات، شعر اجتماعی، پروین اعتصامی، شهریار تبریزی، شعر معاصر.

## ۱- مقدمه

با بررسی گنجینه ادب فارسی می توان درک درستی از گذشته و فرهنگ ایران پیدا کرد. البته این بدین معنا نیست که این بازگشت نوعی تعصب کور و خودبزرگ بینی است بلکه هدف آن دانایی کامل از فراز و نشیب های تاریخ ایران و عوامل شکفتگی و پژمردگی گذشته ای است که می تواند چراغ راه آینده باشد. بر این اساس ادبیات و به ویژه شعر که مهم ترین و عالی ترین رسانه فرهنگی در ایران بعد از اسلام است و همواره مایه حفظ استقلال و فرهنگ ایرانی در مقابل تعرض بیگانگان بوده، توانسته وجدان ایرانی، احساس و اندیشه را در جاندارترین و قوی ترین نمودار خود آشکار می سازد. بدین ترتیب ایران به خاطر اوضاع اجتماعی- سیاسی به یک جامعه فرهنگی مبدل شد که شاعران و نویسندگان آن به گزارشگران احوال ایران تبدیل شدند که تمامی جنبه های زندگی و فرهنگ ایران اعم از آداب و رسوم و سنن، مشاغل و روحیات اقشار گوناگون جامعه، ویژگی اقوام مختلف و جنبه های سیاسی همچون زور گویی و استبداد حاکمان، جنگ ها و تعصب های دینی و باورهای خرافی را به زیباترین وجهی انعکاس دادند. از این حیث می توان اجتماعی بودن و اجتماعیات سرودن را یکی از ویژگی های بارز شعر فارسی در آثار اغلب شاعران بزرگ ایرانی از قبیل حافظ، سعدی، مولوی، صائب، شهریار، بهار، پروین و... دانست.

## ۱-۱- بیان مسئله

در این پژوهش مسئله اصلی پرداختن به مسائل اجتماعی در شعر پروین اعتصامی و شهریار تبریزی است. این دو شاعر معاصر به مسائل اجتماعی توجه فراوان داشته اند و اجتماع ایرانی و بشری در شعرشان انعکاس فراوانی داشته است. لذا در این پژوهش با بسترسازی نظری درباره شعر اجتماعی به کندوکاو در تجلی مضامین اجتماعی در شعر آنان پرداخته می شود.

## ۱-۲- پیشینه پژوهش

بررسی اجتماعیات در شعر فارسی موضوعی است که در سالیان اخیر بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در ادامه به مشخصات و مختصری از محتوای تعدادی از مقالات که به موضوع اجتماعیات در شعر معاصر فارسی پرداخته اند، اشاره می شود: - نظری چروده، معصومه. (۱۳۹۹). «بازتاب اندیشه های سیاسی و اجتماعی در اشعار نادر پروین». *مجله مطالعات زبان فارسی*. شماره ۱. صص ۲۰۵-۲۳۲. این مقال، پیشینه مضامین سیاسی و اجتماعی را در اشعار نادر پروین از شاعران شعر معاصر مورد بررسی قرار داده است؛ در حالی که مضامین سیاسی و اجتماعی او در پژوهش های معاصر مغفول مانده است. اگر نادر پروین را شاعر تصویرها بنامیم، سخنی به گزافه نگفته ایم. زمینه اصلی مضامین شعر نادر پروین، فردی یا انسانی فلسفی است و خیلی متمایل به اندیشه های سیاسی و اجتماعی نیست، اما در دفتر سرمه خورشید و در دفترهای بعدی گاهی به سراغ مضامین سیاسی و اجتماعی به صورت سمبلیک می رود. مصداق های عاطفی شعر او از عواطف رمانتیکی سیاه آغاز شده و به سوی عاطفه های اجتماعی حرکت می کند و سرانجام به عاطفه های اندوهگین ناشی از غربت و مرگ اندیشی خیام گونه پایان می پذیرد. رمانتیسیسم فردگرایانه نادر پروین در دهه های ۳۰ تا ۵۰ تبدیل به رمانتیسیسم اجتماعی انقلابی می شود و شعر عاشقانه رمانتیکی را با شعر سیاسی انقلابی در هم می آمیزد. در پس زمینه های شعری او هراس، عصیان، انتقام، شکست های عصبی، اجتماعی و سیاسی بسامد بالایی دارد. در برخی اشعار نادر پروین ما شاهد نگاه نو شاعر به انسان و اجتماع و مفاهیمی چون عشق، آزادی، عدالت و مسائل سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جهان معاصر هستیم.

- پاسبان وطن، سمانه؛ رحمانی، اکرم. (۱۳۹۶). «دغدغه های اجتماعی شعر ابتهاج و بهبهانی». *مجله مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه*. شماره ۴. صص ۷۸-۹۴. در عرصه ادبیات معاصر ایران، شعر به عنوان یکی از نمودهای تاثیرگذار و تاثیر پذیر در مقابل مسائل اجتماعی همواره مطرح بوده است. شاعران معاصر برای یافتن اقبال عمومی نزد مردم سعی بر این داشتند که که در حیطه شعر اجتماعی \_ اگرچه اندک \_ حرفی برای گفتن داشته باشند. دو شاعر مورد بحث ما (ابتهاج، بهبهانی) نیز از این حیث مستثنی نیستند. سلطنت محمد رضا پهلوی و دوران پر فراز و نشیب حکومت او که قیام ها و مبارزات بسیاری را به دنبال داشت، جنگ پیروزی انقلاب اسلامی ایران «هشت سال دفاع مقدس و... همه این مسائل و تاثیرات آن بر جامعه و توده

مردم در اشعار اجتماعی این دو شاعر انعکاس پیدا کرده است در نوشته‌ی حاضر سعی بر آن است که با مطالعه و واکاوی در اشعار و آثار این دو شاعر به جستجوی مضامین اجتماعی و بیان دردهای اجتماعی از زبان آنان بپردازد - چوبک، محمد باقر . (۱۳۸۷). «نقد ادبی و اجتماعی شعر معاصر: میلاد عشق». *مجله حافظ*. شماره ۵۱. صص ۴۱-۴۱. در چکیده این مقاله می‌خوانیم: صدها عنوان نازکی طبع حساسیت نگاه-شرافت معنی-پابندی به اصول و روش داوری (متدلوزی) و سواس‌ها و ترس‌ها، ضرب‌ضرب حادثه، بی‌اختیاری آدم را در این نگرش واقعه و یافتن معنی زندگی و مرگ، بقا، فنا، قدر و قضا، جبر و اختیار، تفویض، حادثه‌ها، ناهمگونی جوامع و زمان‌ها و مکان‌ها و آدم‌ها و تغییر، تحول و تطور، تقلب ایام و تغلب حالات و زمانه را در ژرفای بینش شاعر ما آقای عبد الحمید ادبی که از زاده‌های سرزمین تفرش مردخیز و قلم‌نگار و هنرپرور و سیاست‌آفرین را به راستی و با ایهام، طنز و استعاره‌های پی‌درپی و صناعات دیگر لفظی و معنوی می‌نگری و در شگفتی که نه او ادعای استادی دانشگاه را دارد و نه مفتی شهر و مردمان است و نه مدعی چراغ فروزان سالکان و رهروان است خود را زنده‌ای افتاده به خاک اسیر سنگین آسمان و ثقل زمین و حجاب تن خویش و آموزنده‌یی در همه عمر و قانعی شکبیا در حد افضیای بی‌مدال و نشان و باد و واله‌یی پرسان و آدرس‌جو که از کجا آمده‌ام، به کجا می‌روم، آخر و بودنم بهر چه بود و دیگران کجا رفتند، ای رود خروشان بر گو بدین شتاب کجا مقصد گرفته‌یی؟ چرا ما را بی‌پرسش و جواب و رضا می‌بری؟ درنگت کجاست؟ من حق این پرسش را برای خود ثابت می‌دانم اما غافل از سقلمه‌ها و تاثرات و اندوه‌ها و به ژرفا رفتن دریای افسوس و غم، خودخوری و گاه احساس گمشدگی در این دریای بی‌چراغ دریایی و وادی‌های بعد از دریا را دارد و می‌لرزد و غم می‌خورد و حافظانه نمی‌تواند فقط به کنایه بپردازد.

- حصارکی، محمدرضا. (۱۴۰۰). «بازتاب و بن مایه‌های جامعه‌شناختی و اجتماعی شعر در ادب معاصر در مقایسه با سایر ادوار شعر فارسی». *مجله پژوهش‌های جامعه‌شناختی*. شماره ۳. ۱۳۷-۱۶۳. شعر معاصر به نوعی گره خوردگی روحیه حماسی با مضامین و مولفه‌های اجتماعی است که به مقتضای فضای جامعه و به جهت تقویت اعتلا و پیشرفت مردم جامعه به بیان مفاهیم و ارزشهایی چون دلاوری شجاعت، ریا، بی‌باکی، سیاست، روش‌کشورداری، آداب مردم‌داری، تهذیب اخلاق، دادگری و عدالت، فقر، آزادی و میهن پرستی می‌پردازد. در این میان، ادب و هنر برخلاف پندار بسیاری از زندگی اجتماعی می‌تراود و یکی از اصول ضروری حیات اجتماعی است و پا به پای تحولات جامعه تغییر می‌پذیرد؛ پس ادب و هنر صرفاً پدیده‌ای ساخته شده ادیب نیست؛ بلکه مسائل اجتماعی از عوامل مهم پدید آوردن ادب است؛ چرا که ادیب روح زندگی مردم عصر خویش را می‌فهمد و شادی و غم آنها را می‌شناسد. هدف از این پژوهش پرداختن به تعهد اجتماعی هنرمند و ادیب به عنوان یکی از رکن‌های اصلی مورد بررسی در جامعه‌شناسی ادبیات است. شاعر و نویسنده متعهد نارضایتی ناشی از اختلافات و ناهمگونی جامعه را که دال بر تحولات و تغییرات آن جامعه است در اثر خود جلوه می‌دهد. در این مقاله پس از بررسی‌های لازم در تاریخ سیاسی و سپس اجتماعی دوره معاصر به بررسی مسایل اجتماعی و جامعه‌شناختی در آثار بزرگان ادب معاصر چون "ملک الشعراء بهار، نیما یوشیج، فرخی یزدی، پروین اعتصامی و شهریار" می‌پردازد. نتیجه این پژوهش، بازتاب آرمان و رسالت اجتماعی و چالش‌های موجود در جامعه به عنوان بزرگترین رهاورد شعر معاصر در بین ادوار شعر فارسی است.

- حبیبی، علی اصغر؛ احمدی چناری، علی اکبر؛ بهمدی، زهرا. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی درونمایه‌های اجتماعی مشترک در شعر فروغ فرخزاد و سعادت‌الصباح (با تکیه بر رویکرد زنانه)». *مجله ادبیات تطبیقی*. شماره ۱۱. صص ۹۵-۱۱۸. مسایل اجتماعی از دیر باز به عنوان یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های هر انسان متعهد به جامعه خویش، مورد توجه و اهتمام شاعران بوده و از اصلی‌ترین درون مایه‌های شعر معاصر محسوب می‌گردد. در این میان، شاعران زن نیز به عنوان نیمی از جامعه، توجه ویژه‌ای به اجتماع پیرامون خود، بویژه مسایل زنان داشته‌اند که باید فروغ فرخزاد در شعر فارسی و سعادت‌الصباح را در شعر عربی از این دست انگاشت. مسایلی همچون دفاع از حقوق انسانها، مبارزه با مردسالاری حاکم بر جامعه، انسان دوستی و عدالت خواهی، احقاق حقوق انسان و زن، احیای هویت زن و دفاع از کیان زنان، مبارزه با نابسامانی‌های اجتماعی از جمله تبعیض بین زن و مرد در جوامع مردسالار، آزادیخواهی و... از دل مشغولی‌های اصلی آنهاست. به جهت وجود قرابت‌های بسیار میان بن مایه‌ها و مضامین اجتماعی اشعار ایشان، این پژوهش سر آن دارد تا به بررسی تطبیقی مسایل اجتماعی

مشترک مطرح شده در اشعار این دو شاعره پردازد و بیان می‌دارد که این دو از جمله شاعرانی هستند که دردهای جامعه را کاملاً احساس کرده و با شعر خود به مبارزه با نابسامانی‌های اجتماعی پرداخته‌اند.

چنان که از نمونه‌های پژوهش ذکرشده معلوم است، در حوزه اجتماعیات در شعر معاصر فارسی پژوهش‌های بسیار شده‌است، اما پژوهشی که مختص به اجتماعیات در شعر شهریار تبریزی و پروین اعتصامی مخصوصاً به شیوه مقایسه‌ای باشد، صورت نگرفته‌است.

### ۳-۱- ضرورت و اهمیت تحقیق

با توجه به جایگاه والای پروین اعتصامی و شهریار تبریزی در شعر معاصر فارسی و اهمیت مضامین اجتماعی در شعر معاصر، پرداختن به موضوع اجتماعیات در شعر پروین و شهریار دارای اهمیت و ضرورت است و می‌تواند جنبه‌های ناگفته‌ای از شعر معاصر فارسی را آشکار کند. نیز از آنجا که تاکنون پژوهشی به صورت مقایسه‌ای در زمینه اجتماعیات در شعر پروین اعتصامی و شهریار صورت نگرفته‌است، اهمیت این پژوهش بیش‌تر می‌شود.

### ۴-۱- روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله، ترکیبی از دو روش توصیفی و تحلیلی است. توصیف در حوزه تبیین ماهیت اجتماعیات و انواع آن در شعر است و تحلیل به لحاظ یافتن و معرفی اجتماعیات در شعر شهریار و پروین است. گردآوری داده‌های نیز به روش مطالعه کتابخانه‌ای و یادداشت‌برداری است.

### ۲- بحث

#### ۱-۲- مروری مختصر بر احوال و آثار پروین اعتصامی و شهریار تبریزی

##### ۱-۱-۲- احوال و آثار پروین اعتصامی

رخشنده اعتصامی معروف به پروین اعتصامی در ۲۵ اسفند ۱۲۸۵ خورشیدی برابر با ۱۷ مارس ۱۹۰۷ میلادی در شهر تبریز به دنیا آمد. پدرش یوسف اعتصامی آشتیانی (اعتصام الملک) از رجال نامی و نویسندگان و مترجمان مشهور اواخر دوره قاجار بود و در آن زمان ماهنامه ادبی «بهار» را منتشر می‌کرد. مادرش اختر فتحی فرزند میرزا عبدالحسین ملقب به مقدم العداله و متخلص به «شوری»، از واپسین شاعران دوره قاجار، اهل تبریز و آذربایجان بود. وی تنها دختر خانواده بود و چهار برادر داشت. در سال هزار و دویست و نود و یک در حالی که کودکی بیش نبود با خانواده به تهران آمد. از این رو پروین از کودکی با مشروطه خواهان و چهره‌های فرهنگی آشنا شد و ادبیات را در کنار پدر و از استادانی چون دهخدا و ملک الشعرای بهار آموخت. در دوران کودکی، زبان‌های فارسی و عربی را زیر نظر معلمان خصوصی در منزل آموخت. پایان نامه تحصیلی خود را از مدرسه آمریکایی تهران گرفت و در همانجا شروع به تدریس کرد. نوزده تیر ماه ۱۳۱۳ با پسر عموی پدرش فضل‌الله همایون فال ازدواج کرد و چهار ماه پس از عقد ازدواج به کرمانشاه، خانه شوهر رفت. پیوند زناشویی وی با پسر عموی که رئیس شهربانی کرمانشاه بود و اخلاقی نظامی داشت و با روحیات شاعرانه پروین سازگار نبود بیش از دو و نیم ماه دوام نداشت. وی پس از جدایی از همسر، مدتی کتابدار کتابخانه دانشسرای عالی بود. وی در پانزدهم فروردین ۱۳۲۰ شمسی به علت ابتلا به حصبه درگذشت و در حرم فاطمه معصومه در قم در مقبره خانوادگی به خاک سپرده شد (چاوش اکبری، ۱۳۷۸: ۳۱۷-۳۱۹).

دیوان اشعار وی بالغ بر ۲۵۰۰ بیت است. شعر پروین، «تعلیمی» و اخلاقی است، نه غنایی و تغزلی. در تقسیم‌بندی شعر به نو و کهن، پروین را باید در ردیف کهن‌سرایان قرارداد، هرچند در بعضی از اشعار او، به‌ندرت ابتکاراتی برای دست‌یافتن به قالب‌های تازه مشاهده می‌شود. ملک الشعراء بهار سبک شعری پروین را سبکی مستقل می‌داند مرکب از دو سبک خراسانی در قصاید و عراقی در قطعات و مناظرات. واژگان شعر پروین فاخر و فخیم است و در آن از لغات و اصطلاحات عربی مهجور و یا بعضی لغات فرنگی که بر اثر تحولات اجتماعی ناشی از ترقی و تجدد در دوران او معمول بوده است، خبری نیست. پروین گاهی از اوزان و بحر نامطبوع استفاده کرده و از حیث طرز بیان مفاهیم و معانی، مخصوصاً به «مناظره» و «سؤال و جواب» توجه داشته است. در دیوان او بیش از هفتاد نمونه مناظره آمده که وی را از این حیث در میان همه شاعران فارسی زبان ممتاز

ساخته است؛ این مناظرات نه فقط میان آدمیان و جانوران و گیاهان، بلکه میان انواع اشیا از قبیل سوزن و نخ نیز اتفاق می‌افتد. شعر پروین، روان و آسان فهم است و به قول پدرش اعتصام‌الملک برای مبدل کردن آن به نثر، جابه‌جا کردن کلمات کافی است و نیازی به افزودن و کاستن چیزی نیست. می‌توان گفت که شعر پروین از نمونه‌های شعر سهل ممتنع است. خصوصیت دیگر شعر او یکدستی و یکنواختی همه‌جانبه‌ای است که در کل دیوان او دیده می‌شود و «احساسات متضاد و احوال و حوادثی که شاعر را برانگیخته، هیچ وقت طرز و سبک خاص او را از اختیارش» بیرون نیاورده است (موید، ۱۳۶۷: ۵۳-۵۵).

## ۲-۱-۲- احوال و آثار شهریار تبریزی

سید محمدحسین بهجت تبریزی (۱۲۸۵-۱۳۶۷ش)، متخلص و مشهور به شهریار (پیش از آن متخلص به بهجت)، از شعرای معروف پارسی‌گوی آذری‌زبان اهل تبریز بود که شعرهایی در موضوعات وطنی، اجتماعی، تاریخی، مذهبی و وقایع عصری سروده است. شهریار اشعار او به سه زبان ترکی آذربایجانی، فارسی و عربی است، ولی اشعار نخستین‌اش به زبان فارسی بود که با سفارش‌های مادر به زبان ترکی هم شعر سرود که منظومه حیدربابا سلام از مهم‌ترین آثار او به زبان ترکی است که تاکنون به ۷۵ زبان زنده دنیا ترجمه و منتشر شده است. نابترین اشعار او در مقوله عشق است. ایشان درباره مدح ائمه (علیهم‌السلام) نیز شعر سروده است؛ شعر «علی ای همای رحمت» از اشعار معروف او در مدح امام علی (ع) است. روز بیست و هفتم شهریور ماه، به مناسبت درگذشت شهریور، روز ملی شعر و ادب نامیده شده است. شهریار در مقبره‌الشعرای تبریز دفن شده است.

سید محمد حسین بهجت تبریزی در سال ۱۲۸۵ هجری شمسی در روستای زیبای «خوشکتاب» آذربایجان و در خانواده‌ای متدین، کریم‌الطبع و اهل فضل متولد شده است. شهریار پس از دوران کودکی، هنگامی که به تبریز آمد. دوران تحصیلات اولیه خود را در مدارس متحده، فیوضات و متوسطه تبریز گذراند و با قرائت و کتابت زبان‌های ترکی، فارسی و عربی آشنا شد. پس از آن به تهران آمد و در دارالفنون تهران تا کلاس آخر مدرسه طب تحصیل کرد و در چند مریض‌خانه مدارج انترنی را نیز گذراند، ولی در سال آخر به علت عشقی عمیق و ناراحتی خیال و پیش آمدهای دیگر از ادامه تحصیل محروم شد و با وجود مجاهدت‌هایی که بعداً توسط دوستانش به منظور تعقیب و تکمیل این یک سال تحصیل شد، شهریار رغبتی نشان نداد و ناچار شد وارد خدمت دولتی بشود؛ چند سالی در اداره ثبت اسناد نیشابور و مشهد خدمت کرد و در سال ۱۳۱۵ به استخدام بانک کشاورزی تهران در آمد. سرانجام شهریار پس از هشتاد و سه سال عمر وفات کرد؛ اما، نام او زیننده روز ملی شعر و ادب ایران و نیز صدها میدان، خیابان، مرکز فرهنگی، بوستان و... در کشورمان و نیز در ممالک حوزه‌های ترکستان (آسیای مرکزی) و قفقاز و ترکیه می‌باشد. ۲۷ شهریور ماه سال ۱۳۶۷ شمسی، سالروز وفات آن شاعر عاشق و عارف بزرگ است. در آن روز پیکرش بر دوش دهها هزار تن از دوستانش تا مقبره‌الشعرای تبریز حمل شد و در جوار افاضل ادب و هنر به خاک سپرده شد (آرین‌پور، ۱۳۷۴، ج ۲: ۱۳۷-۱۳۹).

عشق‌های عارفانه شهریار را می‌توان در خلال غزل‌های انتظار، جمع و تفریق، وحشی شکار، یوسف گمگشته، مسافر همدان، حراج عشق، ساز صبا، نای شبان، اشک مریم، دو مرغ بهشتی و خیلی آثار دیگر مشاهده کرد. محرومیت و ناکامی‌های شهریار در غزل‌های گوهر فروش، ناکامی‌ها، جرس کاروان، ناله روح، مثنوی شعر، حکمت، زفاف شاعر و سرنوشت عشق بیان شده است. خیلی از خاطرات تلخ و شیرین او در هذیان دل، حیدربابا، مومیایی و افسانه شب به نظر می‌رسد. شعر او در هر زمینه که باشد، به تجدد و نوآوری گرایشی محسوس دارد. شعرهایی که برای نیما و به یاد او سروده و دگرگونی‌هایی که در برخی از اشعار خود در قالب و طرز تعبیر و زبان شعر به خرج داده، حتی تفاوت صور خیال و برداشت‌ها در قالب سنتی و بسیاری جلوه‌های دیگر حاکی از طبع آزمایی‌ها در این زمینه و تجربه‌های متعدد اوست. قسمت عمده‌ای از دیوان شهریار غزل است. سادگی و عمومی بودن زبان و تعبیر، یکی از موجبات رواج و شهرت شعر شهریار است. شهریار در زمینه‌های گوناگون و به شیوه‌های متنوع شعر گفته است؛ شعرهایی که در موضوعات وطنی و اجتماعی و تاریخی و مذهبی و وقایع عصری سروده، نیز کم نیست (برقعی، ۱۳۷۳: ۶۹-۶۵).

## ۲-۲- بررسی مضامین اجتماعی در شعر پروین و شهریار

## ۱-۲-۲- ستم ستیزی

نکوهش ظلم و ستم و مبارزه با آن را می‌توان از شایع‌ترین مضامین اجتماعی در شعر شاعرانی دانست که به اجتماعیات، توجه و اقبال داشته‌اند. پروین اعتصامی و شهریار تبریزی هر دو در عصر مشروطه متولد شدند و سالهای تربیت یافتن آنان و شکل گرفتن ذهنشان مصادف با سال‌هایی بود که آکنده از حال و هوای انقلاب و برابری و برادری بود. از این روی، شگفت نیست که نکوهش ستم در شعر این دو شاعر نمود واضح داشته باشد. پروین اعتصامی در بسیاری از اشعارش از جمله در قطعات شماره ۴۳، ۷۶، ۷۸، ۸۳، ۸۷، ۹۲، ۱۰۶، ۱۱۷، ۱۱۸، ۱۱۹، ۱۳۱، ۱۴۴، ۱۵۲، ۱۵۵ و شماری از قصاید و مثنویات به موضوع ستم و نکوهش آن و یادکرد تأثیر آه مطلوبان و عاقبت شوم ستمگران می‌پردازد. برای نمونه در قطعه شماره ۹۲ از زبان برزگری و پسرش از ستم اغنیا بر برزگران سخن می‌گوید و وضعیت بد طبقات فرودست را به نمایش می‌گذارد:

برزگری پند به فرزند داد	کای پسر، این پیشه پس از من تراست
سعی کن، ای کودک مهد امید	سعی تو بنا و سعادت بناست
تجربه می‌بایدت اول، نه کار	صاعقه در موسم خرمن، بلاست
گفت چنین، کای پدر نیک رای	قسمت ما، درد و غم و ابتلاست
پیشه آنان، همه آرام و خواب	گر حق آنهاست، حق ما کجاست
دولت و آسایش و اقبال و جاه	روزی ما، در دهن ازدهاست
قوت، بخوناب جگر می‌خوریم	هیمه نداریم و زمان شتاست
غله نداریم و گه خرمن است	زحمت ما زحمت بی مدعاست
حاصل ما را، دگران می‌برند	قامت دهقان، بجوانی دوتااست
از غم باران و گل و برف و سیل	سفره ما از خورش و نان، تهی است
سفره ما از خورش و نان، تهی است	(پروین، ۱۴۰۰: ۶۳-)

(۶۴)

شهریار نیز مانند پروین، به مسئله ستم توجه دارد و اشعاری حاوی این مقوله سروده‌است، اما از آنجا که شهریار بیش‌تر شاعری تغزلی و غنایی است، مسئله ستم در شعر او به صراحت و تلخی اشعار پروین مطرح نمی‌شود و بیش‌تر دستمایه‌ای برای مضمون‌سازی شاعرانه است تا نقد و ستیزه‌ای آشکارا و رویاروی با ستم:

کشته چاه غمت را نفسی هست هنوز	حذر ای آینه در معرض آه آمده‌ای
از در کاخ ستم تا به سر کوی وفا	خاکپای تو شوم کاین همه راه آمده‌ای
	(شهریار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۹۳)

لطف حق یار کسی باد که در دوره ما	نشود یار کسی تا نشود بار کسی
گر کسی را نفکندیم به سر سایه چو گل	شکر ایزد که نبودیم به پا خار کسی
شهریارا سر من زیر پی کاخ ستم	به که بر سر فتم سایه دیوار کسی
	(همان: ۱۰۵)

(۱۰۵)

## ۲-۲-۲- آزادی‌خواهی

پروین اعتصامی به آزادی و آزادی‌خواهی، توجه ویژه دارد. نگاه او به مسئله آزادی مانند بسیاری دیگر از مسائل، نگاهی موردی و تجربی نیست، زیرا او اساساً به زندان نرفته است تا در قیاس با آن از آزادی بگوید، بلکه دید او مانند همیشه، دیدی عمیق‌تر و وسیع‌تر است و از دیدگاهی حکیمانه به مسئله آزادی و آزادی‌خواهی می‌نگرد و در پی بیان حقایقی است که دارای

شمول باشند. پروین در قطعات ۳۶، ۵۸، ۷۸، ۹۴، ۱۰۰، ۱۲۲ و تعدادی از مثنوی‌ها و قصایدش به موضوع آزادی و آزادی‌خواهی می‌پردازد:

چه سود صحبت شاهان، چو نیست آزادی  
به رنج گوشه نشینی و فقر، تن دادن  
قفس نه جز قفس است، از چه سیم و زر باشد  
در آشیانه ویران خویش خرسندیم

چرا دهیم گرنامه وقت را ارزان  
به از پریدن بیگانه و داشتن غم جان  
که صحن تنگ همان است و بام تنگ همان  
که خوشدلی است در آباد دیدن زندان  
(پروین، ۱۴۰۰)

(۲۱۸)

شهریار نیز به موضوع آزادی و آزادی‌خواهی می‌پردازد. آزادی‌خواهی در شعر او دو گونه حضور دارد، نخست آزادی به عنوان دستمایه مضامین تغزلی که خارج از بررسی این مقاله است و دیگر آزادی‌خواهی به سان یک پدیده اجتماعی سیاسی. در این حوزه شهریار شبیه پروین است با این تفاوت که دیدگاه پروین به آزادی مانند دیگر پدیده‌ها، دیدگاهی حکیمانه و ژرف و دارای شمول است، اما دیدگاه شهریار، سیاسی‌تر و انضمامی‌تر است و از منظر مبارزی سیاسی و درگیر در کشاکش‌های عملی مبارزات سیاسی و اجتماعی بیان می‌شود:

نوجوانان وطن بستر به خاک و خون گرفتند  
لاله از خاک جوانان می‌دمد بر دشتِ هامون  
خرم آن مردان که روزی خائنین در خون کشیدند  
تا به سیر قهقرایی آخرین فرصت کنی کم  
با دمی پنهان چو اخگر عشق را کانون بیفروز  
خوف کابوس سیاست جرم خواب غفلت ما  
کار با افسانه نبود رشته تدبیر می‌تاب  
خاک لیلای وطن را جان شیرین بر سر افشان  
شهریارا تا محیط خود تنزل کن میندیش

تا که در بر شاهد آزادی و قانون گرفتند  
یا درفش سرخ بر سر انقلابیون گرفتند  
زان سپس آن روز را هر ساله عید خون گرفتند  
خود عنان حزب در کف دشمنان دون گرفتند  
کوره افروزان غیرت کام از این کانون گرفتند  
سخت ما را در خمار الکل و افیون گرفتند  
آری ارباب غرائم مار با افسون گرفتند  
خسروان عشق درس عبرت از مجنون گرفتند  
کاین قبا بر قامت طبع تو ناموزون گرفتند  
(شهریار، ۱۳۷۴، ج ۱)

(۱۵۲)

### ۳-۲-۲- عدل و داد

عدل و داد از موضوعات رایج در اشعار اجتماعی است. پروین نیز به مسئله عدل و داد توجه دارد و مطابق معمول به این مسئله با شیوه حکیمانه نگاه می‌کند و بر آن است که حقایق کلی و شامل را در این باره با مخاطبان خویش بازگوید. او در قطعات شماره ۸۱، ۹۲، ۱۳۸، ۱۳۹ و ۱۴۹ به موضوع عدل و داد می‌پردازد. او مشکلات جامعه را نتیجه قضای بد نمی‌داند، بلکه زاده فقدان عدل می‌انگارد:

پیر جهان‌دیده بخندید کاین  
مردمی و عدل و مساوات نیست

قصه زور است، نه کار قضاست  
زان، ستم و جور و تعدی رواست  
(پروین، ۱۴۰۰)

(۶۵)

پروین مطابق با دید حکیمانه‌اش از زبان بزرگمهر به انوشیروان، درباره عدل می‌سراید:  
چو کج روی تو، نپویند دیگران ره راست  
چو یک خطا ز تو بینند، صد گناه کنند

به لشکر خرد و رای و عدل و علم گرای  
جواب نامه مظلوم را، تو خویش فرست  
زمام کار، بدست تو چون سپرد سپهر  
سپاه اهرمن، اندیشه زین سپاه کنند  
بسا بود، که دبیرانت اشتباه کنند  
به کار خلق، چرا دیگران نگاه کنند  
(همان)

(۷۳)

شهریار نیز به مسئله عدل و داد توجه دارد و گذشته از مواردی که با دید تغزلی به این پدیده می‌نگرد و عدل را در نوع نگاه معشوقه به عاشق می‌بیند، در برخی موارد دیگر منظورش از عدل و داد، پدیده‌ای اجتماعی است. البته او در این حوزه به اندازه پروین به عدالت نمی‌پردازد و وزن عدالت و دادگری در شعر پروین سنگین‌تر است:

بر سردر عمارت مشروطه یادگار  
ما آرزوی عشرت فانی نمی‌کنیم  
نقش به خون نشسته عدل مظفر است  
ما را سریر دولت باقی مسخر است  
(شهریار، ۱۳۷۴، ج ۱)

(۸۴)

مژده ای دل که تو را یار خریدار آمد  
دکه عشق چراغان کن و ناری بفروش  
لاله چون تاج فریدون بدرخشد  
حاکم ظلم شد از کار کنار  
عهد تبعیض و تبهکاری اغیار گذشت  
بخت یار آمدی و بخت تو را یار آمد  
که دگر نویر شامیده به بازار آمد  
کز کوه پرچم کاوه نوروز پدیدار آمد  
و اینک والی مهر و محبت به سر کار آمد  
نوبت یاری و غمخواری احرار آمد  
(همان)

(۱۱۷)

#### ۴-۲-۲- وطن و وطن‌دوستی

وطن‌دوستی نیز از موضوعات مهم در شعر اجتماعی است. این پدیده لزوماً با ذکر نام وطن همراه نیست و گاه به صورت ذکر ملزومات وطن‌دوستی است از قبیل محبت به زادگاه، سختی تن دادن به سفر، ناخوش داشتن تولیدات و مصنوعات بیگانه و بسیاری دیگر از ملزومات و نتایج وطن‌دوستی. پروین اعتصامی نیز به وطن و وطن‌دوستی توجه خاص دارد. او در یکی از اشعارش می‌سراید:

چو بگرویم به کرباس خود چه غم داریم  
از آن حریر که بیگانه بود نساجش  
که حله حلب ارزان شده است یا که گران  
هزار بار برارنده تر بود خلقان  
(پروین، ۱۴۰۰)

(۱۳۶)

شهریار نیز به وطن و وطن‌دوستی توجه دارد. او در رثای عشقی که شاعر شهید وطن بود، می‌سراید:

عشقی که درد عشق وطن بود درد او  
چون دود شمع کشته که با وی دمبست گرم  
بر طرف لاله زار شفق پر زند هنوز  
او بود مرد عشق که کس نیست مرد او  
بس شعله‌ها که بشکفد از آه سرد او  
پروانه تخیل آفاق گرد او  
(شهریار، ۱۳۷۴، ج ۲: ۷۸)



نیز دربارهٔ نوجوانان وطن که در راه آزادی مبارزه می‌کنند، می‌سراید:

نوجوانان وطن بستر به خاک و خون گرفتند  
 لاله از خاک جوانان می‌دمد بر دشتِ هامون  
 تا که در بر شاهد آزادی و قانون گرفتند  
 یا درفش سرخ بر سر انقلابیون گرفتند  
 خرم آن مردان که روزی خائنین در خون کشیدند  
 زان سپس آن روز را هر ساله عید خون گرفتند  
 (شهریار، ۱۳۷۴، ۱۲: ۱۶۷)

### ۳- نتیجه‌گیری

اجتماعیات حضوری دیرینه در شعر فارسی دارد و شاعران تراز اول تاریخ ادب فارسی از قبیل حافظ، سعدی، نظامی و مولوی و دیگران بارها به مضامین اجتماعی به صورت‌های متنوع پرداخته‌اند. با بروز انقلاب مشروطه که خصوصیت منحصر به فردی داشت و یک انقلاب سیاسی با ویژگی‌های ادبی و فرهنگی بود، شاعران نیز در صف مبارزان مشروطه جای گرفتند و بیش از پیش به اجتماعیات پرداختند. پروین اعتصامی و شهریار تبریزی نیز از این دسته شاعران اند و به اجتماعیات در سطحی وسیع پرداخته‌اند. در این مقاله به نحو مقایسه‌ای و تطبیقی به اجتماعیات پروین و شهریار در چهار حوزهٔ بنیادین ستم‌ستیزی، آزادی‌خواهی، عدالت‌طلبی و وطن‌دوستی پرداخته شد. به گواهی نمونه‌های شعری به دست‌آمده از دیوان شعر این دو شاعر، هر دو به مضامین بنیادین اجتماعی پرداخته‌اند، اما نوع نگاهشان اغلب متفاوت است. مضامینی مانند عدالت و ستم‌ستیزی در شعر پروین، وزن و حضوری بیش از شهریار دارد و در عوض شهریار به مسئلهٔ وطن، بیش‌تر پرداخته‌است. همچنین دید پروین به مسائل، حکیمانه است و بر آن است که با عمق بیش‌تر به استخراج حقایق کلی و جهان‌شمول بپردازد، حال آنکه شهریار به موضوعات، دید انضمامی‌تر دارد و از نگاه یک فعال اجتماعی به موضوعات می‌پردازد. از سوی دیگر، موضوعات اجتماعی برای شهریار، گاه موضوع اجتماعی است و گاه دستمایه‌ای برای مضمون‌آفرینی شاعرانه حال آنکه پروین اعتصامی، موضوعات اجتماعی را صرفاً از دید اجتماعی و به سان مسئله‌ای اجتماعی نگاه می‌کند.

### فهرست منابع

- آربین‌پور، یحیی. (۱۳۷۴). *از نیما تا روزگار ما (تاریخ ادب فارسی معاصر)*. تهران: انتشارات زوآر.
- برقی، سید محمدباقر. (۱۳۷۳). *سخنوران نامی معاصر ایران*. تهران: نشر خرم.
- پروین، رخشندهٔ اعتصامی. (۱۴۰۰). *دیوان اشعار*. چاپ نهم. تهران: نگاه.
- پاسبان وطن، سمانه؛ رحمانی، اکرم. (۱۳۹۶). «دغدغه‌های اجتماعی شعر ابتهاج و بهبهانی». *مجلهٔ مطالعات ادبیات، عرفان و فلسفه*. شماره ۴. صص ۷۸-۹۴.
- حبیبی، علی اصغر؛ احمدی چناری، علی اکبر؛ بهمدی، زهرا. (۱۳۹۳). «بررسی تطبیقی درونمایه‌های اجتماعی مشترک در شعر فروغ فرخزاد و سعادت‌الصباح (با تکیه بر رویکرد زنانه)». *مجلهٔ ادبیات تطبیقی*. شماره ۱۱. صص ۹۵-۱۱۸.
- حصارکی، محمدرضا. (۱۴۰۰). «بازتاب و بن‌مایه‌های جامعه‌شناختی و اجتماعی شعر در ادب معاصر در مقایسه با سایر ادوار شعر فارسی». *مجلهٔ پژوهش‌های جامعه‌شناختی*. شماره ۳. ۱۳۷-۱۶۳.
- چوبک، محمد باقر. (۱۳۸۷). «نقد ادبی و اجتماعی شعر معاصر: میلاد عشق». *مجلهٔ حافظ*. شماره ۵۱. صص ۴۱-۴۱.
- چاوش اکبری، رحیم. (۱۳۷۸). *حکیم بانوی شعر فارسی: زندگی و شعر پروین اعتصامی*. تهران: امیرکبیر.
- شهریار، سید محمدحسین. (۱۳۷۴). *دیوان شهریار*. تهران: نگاه.
- مؤید، حشمت. (۱۳۶۷). «جایگاه پروین اعتصامی در شعر فارسی». *مجلهٔ ایران‌شناسی*. شماره ۱۷. صص ۵۰-۵۸.
- نظری چروده، معصومه. (۱۳۹۹). «بازتاب اندیشه‌های سیاسی و اجتماعی در اشعار نادر نادرپور». *مجلهٔ مطالعات زبان فارسی*. شماره ۱. صص ۲۰۵-۲۳۲.